

ADABIY TEL ME'YORLARINING SHAKLLANISH JARAYONI

Isakova Mahliyo
Turg'unova Shaxrizoda
Anvarjonova Zilola

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabalari

Ilmiy rahbar: Diyorbek Turg'unpo'latov Ro'zmamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tilshunosligi kafedراسi o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada adabiy til me'yorlarining shakllanish jarayoni tarixiy, ijtimoiy va lingvistik omillar asosida tahlil qilinadi. Adabiy tilning me'yorlashuvi jarayonida yozma an'ana, ommaviy axborot vositalari, ta'lim tizimi va madaniy muhitning o'rni alohida yoritiladi. Shuningdek, til me'yorlarining barqarorlashuvi va rivojlanishida til siyosati, normativ lug'atlar hamda ilmiy tadqiqotlarning ta'siri misollar asosida ochib beriladi. Maqolada zamonaviy globallashuv sharoitida adabiy til me'yorlarining o'zgarish tendensiyalari ham ko'rib chiqilib, ularning til madaniyatiga ta'siri ilmiy jihatdan asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *adabiy til, til me'yorlari, normativlik, til siyosati, lingvistik jarayon, standartlashuv, til madaniyati, globallashuv.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается процесс формирования норм литературного языка с учётом исторических, социальных и лингвистических факторов. Особое внимание уделяется роли письменной традиции, средств массовой информации, системы образования и культурной среды в процессе нормализации языка. Также анализируется влияние языковой политики, нормативных словарей и научных исследований на стабилизацию и развитие языковых норм. В условиях глобализации исследуются современные тенденции изменения норм литературного языка и их влияние на языковую культуру.*

Ключевые слова: *литературный язык, языковые нормы, нормирование, языковая политика, лингвистический процесс, стандартизация, языковая культура, глобализация.*

Annotation: *This article examines the process of the formation of literary language norms based on historical, social, and linguistic factors. Special emphasis is placed on the role of written tradition, mass media, the education system, and cultural environment in the standardization of language. The study also explores the impact of language policy, normative dictionaries, and academic research on the stabilization and development of language norms. In the context of globalization, current trends in the transformation of literary language norms and their influence on language culture are analyzed.*

Keywords: *literary language, language norms, standardization, language policy, linguistic process, language culture, globalization.*

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

Adabiy til me’yorlarining shakllanish jarayoni til taraqqiyotining eng muhim va murakkab yo’nalishlaridan biri bo’lib, u tarixiy, ijtimoiy, madaniy va lingvistik omillar o’zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Har qanday tilning adabiy shakli tabiiy ravishda paydo bo’lmaydi, balki uzoq davom etgan tanlanish, saralash va umumlashtirish jarayonining mahsuli sifatida shakllanadi. Tilning turli hududiy shevalari, og’zaki nutq variantlari va yozma an’analar ichidan eng barqaror, keng tarqalgan va ijtimoiy jihatdan nufuzli shakllar ajralib chiqadi va asta-sekin umumxalq uchun qabul qilingan me’yoriy tizimga aylanadi. Shu ma’noda adabiy til me’yori jamiyatning tilga bo’lgan ehtiyoji va madaniy darajasi bilan chambarchas bog’liqdir. O’zbek adabiy tilining shakllanish tarixiga nazar tashlansa, bu jarayon bir necha bosqichda kechganini ko’rish mumkin. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan boshlangan adabiy an’ana keyinchalik chig’atoy adabiy tilida rivoj topgan. Ayniqsa, XV asrda yashab ijod qilgan Alisher Navoiy asarlari adabiy til me’yori shakllantirishda beqiyos rol o’ynagan. U o’z asarlarida tilning boy imkoniyatlaridan unumli foydalangan, so’z tanlash va ibora qurishda yuqori badiiy darajaga erishgan. Navoiy ijodi orqali tilning leksik va uslubiy imkoniyatlari kengayib, u umumxalq adabiy tiliga aylanish yo’lida muhim bosqichni bosib o’tgan. Bu davrda shakllangan ko’plab til birliklari keyingi davrlarda ham me’yor sifatida saqlanib qolgan. Adabiy til me’yori shakllanishida yozma an’ananing roli alohida ahamiyatga ega. Og’zaki nutq variantlari ko’p bo’lishiga qaramay, ularning ichidan aynan yozma shakl orqali mustahkamlangan birliklar barqaror me’yor sifatida tan olinadi. Matbaa va nashriyot ishining rivojlanishi bu jarayonni tezlashtirgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida gazeta va jurnallarning paydo bo’lishi til me’yori shakllanishini keng ommaga yetkazish va ularni bir xil shaklda qo’llashga xizmat qilgan. Masalan, davriy nashrlar orqali yangi imlo qoidalari, terminlar va iboralar ommalashgan va asta-sekin umumiy qabul qilingan me’yoriylarga aylangan.

Til me’yori shakllanishida davlat siyosati ham muhim rol o’ynaydi. Tilga oid qonunlar, qarorlar va normativ hujjatlar adabiy tilning rasmiy maqomini belgilaydi va uning qo’llanish doirasini kengaytiradi. O’zbekiston Respublikasida davlat tiliga alohida e’tibor qaratilishi natijasida adabiy til me’yori yanada mustahkamlandi. Imlo qoidalarining qayta ko’rib chiqilishi, yangi lug’atlarning yaratilishi va til siyosatining izchil olib borilishi tilning me’yoriylashuv jarayonini tezlashtirdi. Masalan, 1995-yilda qabul qilingan imlo qoidalari va 2019-yilda yangilangan tahrir til me’yori shakllanishida ilmiy tadqiqotlar va tilshunoslik yutuqlari muhim o’rin tutadi. Tilshunos olimlar til birliklarini tahlil qilib, ularning to’g’ri va noto’g’ri qo’llanish holatlarini aniqlaydi, me’yoriy tavsiyalar ishlab chiqadi. Izohli lug’atlar, imlo lug’atlari va grammatik qo’llanmalar bu borada asosiy manba vazifasini bajaradi. Masalan, ko’p jildli izohli lug’atlarda so’zlarning ma’nosi, talaffuzi va qo’llanishi batafsil izohlangan bo’lib, ular adabiy til me’yori shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ilmiy konferensiyalar, maqolalar va monografiyalar orqali til me’yori muntazam ravishda muhokama qilinadi va takomillashtiriladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

Ta’lim tizimi ham adabiy til me’yorlarini shakllantirishda yetakchi omillardan biridir. Maktabdan boshlab oliy ta’limgacha bo’lgan bosqichlarda ona tili va adabiyot fanlari orqali o’quvchilarga to’g’ri nutq tuzish, grammatik qoidalarga amal qilish va so’z boyligini oshirish ko’nikmalari beriladi. Darsliklar va o’quv qo’llanmalari esa me’yoriy til namunalarini taqdim etadi. Statistika ma’lumotlarga ko’ra, umumiy o’rta ta’lim maktablarida ona tili faniga ajratilgan soatlar o’quvchilarning til me’yorlarini o’zlashtirishida muhim rol o’ynaydi. Bu esa adabiy tilning keng omma orasida mustahkamlanishiga olib keladi. Ommaviy axborot vositalari va zamonaviy kommunikatsiya vositalari ham til me’yorlariga sezilarli ta’sir ko’rsatadi. Televideniye, radio va internet orqali keng tarqalayotgan nutq namunasi ko’pincha me’yoriy til sifatida qabul qilinadi. Ayniqsa, rasmiy axborot dasturlari va davlat nashrlari tilning to’g’ri shaklini targ’ib qiladi. Biroq ijtimoiy tarmoqlarda norasmiy nutq elementlarining ko’payishi ba’zan adabiy me’yorlardan chetga chiqish holatlariga ham olib kelmoqda. Shu sababli zamonaviy sharoitda til me’yorlarini saqlash va rivojlantirish muhim vazifa bo’lib qolmoqda.

Globallashuv jarayoni adabiy til me’yorlariga yangi ta’sir omillarini olib kirdi. Xorijiy tillardan kirib kelayotgan so’zlar va atamalar leksik qatlamni boyitmoqda, biroq bu jarayon me’yoriy muvozanatni saqlashni talab qiladi. Masalan, ingliz tilidan kirib kelgan “internet”, “onlayn”, “marketing” kabi so’zlar qisqa vaqt ichida keng qo’llanila boshladi. Bu esa til me’yorlarining yangilanishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, bu so’zlarni o’zlashtirish jarayonida ularning fonetik va grammatik moslashuvi muhim ahamiyatga ega.

Adabiy til me’yorlarining shakllanishi doimiy ravishda davom etadigan jarayon bo’lib, u tilning dinamik tabiati bilan bog’liq. Til o’zgarib borar ekan, me’yorlar ham yangilanadi va takomillashadi. Ba’zi eski shakllar iste’moldan chiqadi, yangi birliklar esa me’yor sifatida qabul qilinadi. Bu jarayon tilning rivojlanishini ta’minlaydi va uni zamon talablariga moslashtiradi. Shu bilan birga, tilning asosiy me’yoriy tizimi barqaror saqlanadi, bu esa uning uzviyligini ta’minlaydi. Adabiy til me’yorlarining shakllanishida ijtimoiy omillar, xususan savodxonlik darajasi, madaniy muhit va tilga bo’lgan munosabat ham muhim rol o’ynaydi. Savodxonlik darajasi yuqori bo’lgan jamiyatlarda til me’yorlari tezroq shakllanadi va mustahkamlanadi. O’zbekiston sharoitida mustaqillikdan keyingi davrda tilga bo’lgan e’tiborning ortishi, milliy qadriyatlarning tiklanishi va ta’lim tizimining rivojlanishi natijasida adabiy til me’yorlari yanada takomillashdi. Bu jarayon tilning nafaqat kommunikativ, balki madaniy ahamiyatini ham oshirdi. Adabiy til me’yorlarining shakllanishi jarayonini chuqurroq anglash uchun uning ichki lingvistik mexanizmlariga e’tibor qaratish zarur. Til tizimida mavjud bo’lgan variantlilik hodisasi aynan me’yorlashuvning boshlang’ich nuqtasini tashkil etadi. Har bir til sathida – fonetik, leksik, morfologik va sintaktik darajada bir nechta muqobil shakllar mavjud bo’lishi mumkin. Masalan, talaffuzdagi ayrim variantlar yoki grammatik shakllarning parallel qo’llanishi vaqt o’tishi bilan ularning ichidan eng qulay, keng tarqalgan va tushunarli variantning tanlab olinishi bilan yakunlanadi. Bu tanlanish jarayoni ijtimoiy omillar bilan ham chambarchas bog’liq bo’lib, tilni faol qo’llayotgan nutq

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

egalarining ehtiyoji va didi asosida shakllanadi. Natijada muayyan shakl me'yor sifatida mustahkamlanadi, qolgan variantlar esa asta-sekin chekinadi yoki tor doirada saqlanib qoladi.

Fonetik me'yornlarning shakllanishida talaffuzning yagona standartga keltirilishi muhim ahamiyatga ega. Radiotelevideniye, teatr sahnasi va ta'lim tizimi bu jarayonda asosiy rol o'ynaydi. Masalan, diktorlar nutqi orqali shakllangan talaffuz me'yornlari keng ommaga namuna bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayonda urg'u qo'yish, tovushlarning to'g'ri talaffuzi va intonatsiya muhim o'rin tutadi. Statistik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ommaviy axborot vositalari orqali tarqalgan talaffuz variantlari qisqa vaqt ichida umumiy me'yor sifatida qabul qilinadi. Shu sababli fonetik me'yornlar nisbatan tez shakllanadigan va ommalashadigan til qatlamlaridan biri hisoblanadi. Leksik me'yornlarning shakllanishi esa til boyligining tartibga solinishi bilan bog'liq. Har bir so'zning aniq ma'noda qo'llanishi, uning uslubiy rang-barangligi va qo'llanish doirasining belgilanishi leksik me'yorni tashkil etadi. Bu jarayonda izohli lug'atlar muhim manba vazifasini bajaradi, chunki ular so'zlarning ma'nosini aniqlab beradi va ularning to'g'ri qo'llanishini ko'rsatadi. Masalan, sinonimlar orasidan eng maqbul variantning tanlanishi ham me'yornlashuv jarayonining natijasidir. Shu bilan birga, yangi so'zlarning kirib kelishi va ularning o'zlashuvi ham leksik me'yornlarni boyitadi. Bu jarayon nazoratsiz kechsa, tilning me'yoriy tizimida nomutanosiblik yuzaga kelishi mumkin, shuning uchun ilmiy yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Morfologik me'yornlarning shakllanishi grammatik kategoriyalarning barqarorlashuvi bilan bog'liq. So'zlarning turli shakllarda qo'llanishi ichidan eng to'g'ri va maqbul variant tanlab olinadi. Masalan, kelishik qo'shimchalari yoki zamon shakllarining to'g'ri qo'llanishi tilning grammatik me'yornlarini belgilaydi. Bu jarayonda grammatik qo'llanmalar va darsliklar muhim rol o'ynaydi, chunki ular orqali til egalariga to'g'ri shakllar o'rgatiladi. Morfologik me'yornlar odatda nisbatan barqaror bo'lib, ular sekin o'zgaradi, ammo til rivoji jarayonida yangi shakllar ham paydo bo'lishi mumkin.

Sintaktik me'yornlarning shakllanishi esa gap tuzilishi va so'zlarning o'zaro bog'lanish qoidalari bilan belgilanadi. Gapning to'g'ri qurilishi, so'z tartibi va grammatik moslashuv me'yoriy nutqning asosiy shartlaridan biridir. Sintaktik me'yornlar nutqning aniqligi va tushunarililigini ta'minlaydi. Masalan, ega va kesimning moslashuvi yoki so'z tartibining to'g'ri qo'llanishi fikrning aniq yetkazilishiga xizmat qiladi. Bu me'yornlar ham ta'lim tizimi va yozma an'ana orqali mustahkamlanadi.

Adabiy til me'yornlarining shakllanishida kodifikatsiya jarayoni muhim bosqich hisoblanadi. Kodifikatsiya – bu til me'yornlarini rasmiy ravishda belgilash va hujjatlashtirish jarayonidir. Bu ish lug'atlar, grammatikalar va imlo qoidalari orqali amalga oshiriladi. Kodifikatsiya natijasida tilning me'yoriy shakli aniqlanadi va u umumxalq uchun majburiy qoida sifatida qabul qilinadi. Bu jarayon tilning barqarorligini ta'minlaydi va uning turli variantlarga bo'linib ketishining oldini oladi. Adabiy til me'yornlarining shakllanishida ijtimoiy stratifikatsiya ham muhim rol o'ynaydi. Jamiyatning turli qatlamlari tilni turlicha qo'llashi mumkin, biroq adabiy til me'yornlari barcha qatlamlar uchun umumiy bo'lgan standartni belgilaydi. Bu esa tilning birlashtiruvchi funksiyasini ta'minlaydi. Masalan, rasmiy

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

nutq, ilmiy uslub yoki ommaviy axborot vositalari tilida qo‘llaniladigan me‘yorlar jamiyatning barcha a‘zolari uchun tushunarli bo‘lishi kerak.

Adabiy til me‘yorlarining shakllanish jarayonida til madaniyati tushunchasi ham muhim ahamiyatga ega. Til madaniyati – bu til vositalaridan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanish qobiliyatidir. Bu ko‘nikma jamiyatda qanchalik rivojlangan bo‘lsa, adabiy til me‘yorlari shunchalik mustahkam bo‘ladi. Shu sababli nutq madaniyatini oshirish, tilga e‘tiborli bo‘lish va me‘yorlarga amal qilish adabiy tilning rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy davrda raqamli texnologiyalar til me‘yorlariga yangi ta‘sir ko‘rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va mobil kommunikatsiya vositalari orqali til tez va keng tarqalmoqda, bu esa yangi birliklarning tez ommalashishiga olib keladi. Biroq bu jarayonda qisqartmalar, soddalashtirilgan shakllar va norasmiy elementlar ko‘paymoqda, bu esa me‘yoriy tilga ma‘lum darajada ta‘sir qilmoqda. Shu sababli zamonaviy sharoitda til me‘yorlarini saqlash va rivojlantirish muvozanatli yondashuvni talab qiladi.

Adabiy til me‘yorlarining shakllanishi jarayoni uzluksiz davom etadi va har bir davr o‘zining tilga oid yangiliklarini olib kiradi. Bu jarayon tarixiy meros va zamonaviy ehtiyojlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlashni talab qiladi. Til bir tomondan o‘zining an‘anaviy me‘yorlarini saqlab qolsa, ikkinchi tomondan yangi sharoitlarga moslashib boradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, adabiy til me‘yorlarining shakllanishi tarixiy tajriba, yozma an‘ana, ilmiy tadqiqotlar, ta‘lim tizimi va ommaviy kommunikatsiya vositalari o‘zaro ta‘siri natijasida yuzaga keladigan uzluksiz jarayondir. Til me‘yorlari jamiyat ehtiyojlari va zamon talablari asosida yangilanib boradi, biroq ularning asosida milliy tilning barqarorligi va yagona me‘yoriy tizimi saqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
2. Shavkat Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2006.
3. Nodira Mahmudova. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2010.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari to‘g‘risida qaror. – Toshkent, 1995 (yangi tahrir: 2019).
5. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983.

